

Wat is godsdienstwijsbegeerte?

Arie L. Molendijk

Hoogleraar geschiedenis van het christendom en wijsbegeerte, Faculteit Religie, Cultuur en Maatschappij, Rijksuniversiteit Groningen

a.l.molendijk@rug.nl

ORCID: 0000-0001-8576-5624

Abstract

What is Philosophy of Religion?

This article focuses on the question what philosophy of religion is about. There is a lot of confusion, and therefore I start with a discussion of the often forgotten origin of the discipline (1). Second, I discuss the view of Wim Drees (2), before giving my own view, which is much more oriented towards the phenomena of religion and religiosity in a particular historical context (3). Finally, I try to explain the decline of the field in the Netherlands (4).

Keywords: Philosophy of Religion, (Liberal) Theology, Natural Theology, Dogmatics, Willem B. Drees, Leiden University

“A conflicted discipline, perpetually in search of ways to escape its condition, perpetually failing to find them.”¹

Inleiding

Het boek van Willem B. Drees *Denken over geloven: Van moderne zekerheid tot agnostische terughoudendheid* (2023) geeft een overzicht van het werk van 12 Leidse hoogleraren, die vanaf 1877 tot 2013 godsdienstwijsbegeerte, ethiek en/of encyclopedie der godgeleerdheid doceerden. Drees presenteert telkens een korte biografie, plaatst de hoogleraren binnen de geschiedenis van de Nederlandse theologie, en bespreekt reacties op hun werk. De selectie

¹ Clifford Geertz, “Culture War (1995),” in *Available Light: Anthropological Reflections on Philosophical Topics*, 97-106 (Princeton: Princeton University Press, 2000), 97.

is ruimhartig: Drees geeft ook een overzicht van publicaties van de vooraanstaande oudtestamenticus Abraham Kuenen, die tevens ethiek doceerde. De focus van het boek is op teksten van de ordinarii. Er is bijvoorbeeld geen aandacht voor medewerkers zoals J.L. Springer en promovendi. Het boek is een welkome aanvulling op het overzicht van de hand van Gijsbert van den Brink van meer dan 25 jaar geleden.²

Uit het boek van Drees blijkt hoe verschillend de besproken godsdienstwijssgeren (ondanks hun veelal vrijzinnige signatuur) hun vak opvatten. De vraag die ik hier aan de orde wil stellen is hoe de godsdienstwijsbegeerte zich trachtte te emanciperen tot zelfstandig vak, aan de ene kant ten opzichte van de godsdienstwetenschap en aan de andere kant ten opzichte van de meer dogmatische theologie. Dat laatste lukte maar matig, bij veel vertegenwoordigers was de discipline toch sterk verbonden met systematische en dogmatische theologie en ook vaak wat levensbeschouwelijk getint en niet al te strikt van aard. Zo oordeelt H.J. Adriaanse, die net is aangetreden als medewerker van Herman Heering in Leiden, in een feestbundel ter ere van diens vijftenzestigste verjaardag:

Heerings meer recente werk onderscheidt zich van het vroegere uiteraard door een wat meer academische signatuur. Dat wil zeggen dat er soms terminologieën in gebruikt worden van een abstractiegraad die men vroeger niet zo gauw zou tegenkomen. Ook wordt er hier en daar gerefereerd aan wetenschappelijke discussies en probleemstellingen die vroeger veelal buiten beschouwing bleven. Betekent dit dat Heering geleidelijk tot de overtuiging gekomen is dat aan de werkelijkheid het beste recht gedaan wordt door middel van een zo streng mogelijke wetenschappelijke werkwijze? Ofschoon hij zijn ontzag en ook waardering voor de prestaties van de wetenschap meermalen laat blijken, kan dit van hem toch niet gezegd worden.³

Soms vindt Adriaanse het ook moeilijk zich “een precieze voorstelling te maken” van wat Heering bedoelt.⁴ Hier tekent zich een meer kritische

2 Gijsbert van den Brink, “Philosophy of Religion in the Benelux,” in *Revelation and Experience: Proceedings of the nth Biennial European Conference on the Philosophy of Religion*, Utrechtse Theologische Reeks, 33, red. Vincent Brümmer and Marcel Sarot (Utrecht: Faculteit der Godgeleerdheid, 1996), 153-178.

3 H.J. Adriaanse, “Dialogo met de werkelijkheid: Heerings recente geschriften,” in *god, goed en kwaad: Feestbundel ter ere van de vijftenzestigste verjaardag van prof. Dr. H.J. Heering*, red. H.J. Adriaanse, H. Berkhof, G.J. Hoenderdaal en H.M. Vos (s’-Gravenhage: Boekencentrum, 1977), 236.

4 Adriaanse, “Dialogo met de werkelijkheid,” 246.

benadering van het vak af. Meer *state of the art* en academisch werk zie je bij de laatste twee leerstoelhouders: Han Adriaanse en Wim Drees.

De leidraad van mijn bijdrage is de vraag “Wat is godsdienstwijsbegeerte?” De indeling is als volgt:

1. De vroege geschiedenis van de beoefening van de godsdienstwijsbegeerte
2. De opvatting van Wim Drees
3. Mijn eigen opvatting over de mogelijke relevantie van de godsdienstwijsbegeerte
4. Hoe moeten we de ontwikkelingen van de godsdienstwijsbegeerte in Nederland en Leiden in het bijzonder nu beoordelen? Waarom heeft het vak zo'n lastige positie?

De vroege geschiedenis van de beoefening van de godsdienstwijsbegeerte

In Nederland wordt nu bijna officieel 150 jaar officieel godsdienstwijsbegeerte onderwezen, zonder dat er enige consensus over methode of inhoud van het vak bestaat. De *modus vivendi* is om alles maar als bijdrage aan het vak te laten gelden wat zich daarvoor uitgeeft.⁵ Dat gebeurt in Drees' boek ook. Een blik op de geschiedenis van de beoefening van de godsdienstwijsbegeerte kan een nadere oriëntatie bieden over wat er ooit mee bedoeld is. Al is het denken over godsdienst van alle tijden, toch geldt de godsdienstwijsbegeerte als een relatief jonge discipline. Zij is een product van de Verlichting. Tegen 1800 vond in Duitsland de term *Philosophie der Religion (Religionstheorie)* ingang en dook onder andere op in de titels van tijdschriften.⁶ Godsdienstfilosofie wordt gezien als de opvolgster van de oude *theologia naturalis*, welke Gods bestaan en eigenschappen op rationele wijze wilde bewijzen. De natuurlijke theologie vocht—zoals het eens met enige distantie is aangeduid—met de middelen van de menselijke rede op een terrein, waar de Heilige Geest steeds minder succesvol was.

Verskillende factoren droegen bij aan de ondergang van de traditionele natuurlijke theologie. De kritische filosofie van Kant speelde hier een

5 H.J. Adriaanse, “Godsdienstwijsgerig onderzoek in Nederland 1980-1990: Een overzicht,” *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 44 (1990): 308-331.

6 Vgl. Walter Jaeschke, “Religionsphilosophie,” in *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Band 8 (Basel: Schwabe, 1992), kol. 748-763, in het bijzonder kol. 748v. Ik concentreer mij hier op de ontwikkeling van de godsdienstwijsbegeerte in Duitsland, aangezien we hierover het meest weten en de Nederlandse theologie (en filosofie) aan het einde van de achttiende en in de negentiende eeuw sterk op Duitsland gericht was.

belangrijke rol. Reeds in zijn voor-kritische werk had Kant de metafysica van Christian Wolff en daarmee ook de natuurlijke theologie bestreden. In zijn kritische werk laat hij de principiële onmogelijkheid van een dergelijke kennisweg zien.⁷ Ook onder invloed van het deïsme worden “natuurlijke religie” en christelijk geloof tegenover elkaar gezet. Er wordt een tegenstelling gezien tussen de overgeleverde, geïnstitutionaliseerde⁸ religie en het wezen van religie. Friedrich Schiller dichtte in 1796 onder de titel “Mein Glaube” al het volgende:

Welche Religion ich bekenne? Keine von allen,
Die du mir nennst. – Und warum keine? – Aus Religion.⁹

Dit citaat toont *in a nutshell* het onderscheid tussen institutie en “geloof,” dat onafhankelijk van die institutie gecultiveerd kan worden.

Wat waren nu de vooronderstellingen die aan de godsdienstwijsbegeerte ten grondslag liggen? Binnen de nieuwe discipline ging het niet in de eerste plaats om een speculatieve rechtvaardiging van Gods bestaan, maar om de rechtvaardiging van religie.¹⁰ Op deze uitspraak is nog wel het een en ander af te dingen, maar feit is dat de godsdienstfilosofie zich, zoals de naam ook aangeeft, allereerst op godsdienst richt. Zij is zich bewust van het probleem van de veelheid van religies (of in ieder geval van confessies). Godsdienstfilosofie betekent—hoe christelijk zij ook moge zijn—*ipso facto* een waarneming van de eigen religie in algemene termen. Het christendom wordt onder een algemene categorie gesubsumeerd, ook al wordt vervolgens gepoogd zijn uniciteit of absoluutheid aan te tonen. Dat is de *eerste* veronderstelling die ten grondslag ligt aan de godsdienstfilosofie. Ten *tweede* is verondersteld dat godsdienst een eigen domein—naast bijvoorbeeld kunst, wetenschap en politiek—vertegenwoordigt. Men poogt het specifieke van “religie” te vatten. Ten *derde* veronderstelt de godsdienstwijsbegeerte een

7 Immanuel Kant, *Kritik der reinen Vernunft* (1781) (Hamburg: Meiner, 1976), B 667: Hoe zou het mogelijk zijn kennis “bis dahin zu erstrecken, wo keine mögliche Erfahrung und mithin kein Mittel hinreicht, irgendeinem von uns selbst ausgedachten Begriffe seine objektive Realität zu versichern”?

8 Immanuel Kant, *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft* (1793/94), hrsg. von Karl Vorländer (Hamburg: Meiner, ⁸1978), 187vv. (“Vom Afterdienst Gottes in einer statutarischen Religion”).

9 Geciteerd naar Ernst Feil, *Religio: die Geschichte eines neuzeitlichen Grundbegriffes vom Frühchristentum bis zur Reformation*, Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte, Band 36 (Göttingen: Vandenhoeck en Ruprecht, 1986), 18.

10 Konrad Feiereis. *Die Umprägung der natürlichen Theologie in Religionsphilosophie. Ein Beitrag zur deutschen Geistesgeschichte des 18. Jahrhunderts* (Leipzig: St. Benno Verlag, 1965).

groter wordende distantie ten opzichte van kerkelijke autoriteit en het publieke geloof. Samenvattend: de godsdienstwijsbegeerte is ontstaan in een tijd waarin de christelijke religie als een zelfstandige—van andere maatschappelijke gebieden te onderscheiden—eenheid en tevens als een deel behorend tot het genus “religie” gezien werd. Daarnaast is een verregaande emancipatie ten opzichte van kerkelijk gezag en daarmee het ontstaan van een min of meer vrije publieke ruimte verondersteld.¹¹

Drees’ opvatting

Ondanks zijn frequente opmerkingen die geloof karakteriseren als actief, praktisch, affectief, moreel, lijkt Wim Drees toch vooral geïnteresseerd in de zogeheten waarheidsvraag. Met enige regelmaat citeert hij zijn Groningse leermeester Huib Hubbeling, die godsdienstwijsbegeerte kernachtig definieerde als “godsdienstwetenschap + het stellen van de waarheidsvraag.”¹²

In zijn oratie uit 2002 omschrijft Drees het vak als volgt: “Godsdienstwijsbegeerte is het stellen van de vraag naar de waarheid en waarde van godsdienstige overtuigingen, in het licht van godsdienstwetenschappelijke waarheid over de overtuigingen en van andere waarheid over de werkelijkheid.”¹³ De kennis van de (andere) wetenschappen kan niet buiten spel gezet worden binnen de godsdienstwijsgerige reflectie. Daaraan heeft Drees—onder meer als hoofdredacteur van *Zygon: Journal of Religion and Science*—een belangrijke bijdrage geleverd. Maar dit veld van onderzoek heeft er misschien mede toe geleid dat hij zich toch wel zeer sterk richt op de plausibiliteit en geloofwaardigheid van (christelijk-)religieuze uitspraken.¹⁴ Dat is op zich een respectabele insteek, maar—zoals ik in de volgende paragraaf zal laten zien—bepaald niet de enig mogelijke.

Ook de vooronderstelling dat met de wet op het hoger onderwijs van 1876 de godsdienstwijsbegeerte als een soort seculiere remplaçant van de oude

11 Deze paragraaf is gebaseerd op Arie L. Molendijk, “Aan de grenzen van het weten. Het begin van de godsdienstwijsbegeerte in Groningen,” in *Zeer kundige professoren. Beoefening van de filosofie in Groningen van 1614 tot 1996*, red. H.A. Krop, J.A. van Ruler en A.J. Vanderjagt (Hilversum: Verloren, 1997), 209–220.

12 H.G. Hubbeling, *Denkend geloven: Inleiding tot de wijsbegeerte van de godsdienst* (Assen: Van Gorcum, 1976), 11; vgl. 9.

13 Willem B. Drees, *Over wijsbegeerte van de godsdienst en haar object: Twee formules* (Leiden: Universiteit Leiden, 2002), 12.

14 Willem B. Drees, *Denken over geloven: Van moderne zekerheid tot agnostische terughoudendheid* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2023), 183.

systematische theologie (natuurlijke theologie en/of dogmatiek) werd geïntroduceerd draagt wellicht bij aan de overtuiging dat er eigenlijk niet veel veranderde.¹⁵ Met andere (wijsgerige) middelen moest en zou de waarheidsvraag aan bod komen, terwijl historisch gezien vooral het object van studie veranderde. Voor de vroege vertegenwoordigers van het vak stond echter niet meer de vraag naar het bestaan van God, maar die naar de aard en het wezen van religie centraal. Zo opgevat is de godsdienstwijsbegeerte een nieuw vak en niet de voortzetting van de oude natuurlijke theologie met andere middelen. Naar mijn mening dreigt met de fixatie op de waarheidsvraag de godsdienstwijsbegeerte—in ieder geval voor de religiewetenschap—haar relevantie te verliezen.

Ik moet dan denken aan de volgende woorden van de vrijzinnige Duitse theoloog Falk Wagner over de zijns inziens catastrofale invloed van het Barthianisme op de dogmatische theologie in Duitsland:

Der dogmatisch korrekte und normativ aufgeladene Verbalradikalismus der Wort-Gottes-Anspruchs-Fiktion führt somit zu einer selbstgenügsamen Selbstisolierung der evangelischen Theologie, die sich von einer sektiererischen Gettomentalität kaum noch unterscheiden läßt. Denn die berufstheologisch—von Berufstheologen für Berufstheologen—inszenierte Wende von der lebensweltlich-individuellen zu einer dogmatisch überzogenen Wort-Gottes-Theologie muß in einer Sackgasse enden. In dieser Sackgasse beschäftigen sich die Berufstheologen und die kirchlichen Funktionäre nur noch mit sich selbst und mit ihren selbst inszenierten Binnenproblemen. Dort aber, wo sich das wirkliche Verkehrsgeschehen abspielt, auf den Gegenverkehrsstraßen der Wissenschaften und der distanziert kirchlichen und außerkirchlichen Religionskulturen kommen die berufstheologischen Dogmatik-Probleme nicht mehr vor. Das Problem der gegenwärtigen protestantischen Mainstream-Theologie ist also sie selbst. ... Die *Zustands- und Stillstandskrise des gegenwärtigen Protestantismus* resultiert also aus der Vernachlässigung der Religion und der individuellen Religionskulturen zugunsten ihrer Ersetzung durch eine kerygmatisch-dogmatische Theologie, die von Berufstheologen für Berufstheologen produziert wird und nur die Mentalität dieser professionellen Gruppe widerspiegelt.¹⁶

15 Vgl. Arie L. Molendijk, "De beoefening van de theologie in Nederland aan openbare instellingen van hoger onderwijs," in *Tweestromenland: Over wijsgerige en belijdende theologie*, red. H.J. Adriaanse (Leuven: Peeters, 2001), 31-52, voor een overzicht over de totstandkoming van de wet van 1876.

16 Falk Wagner, *Metamorphosen des modernen Protestantismus* (Tübingen: Mohr Siebeck, 1999), 57.

Behartenswaardige woorden ook voor de Nederlandse theologie, die zich over het algemeen steeds meer lijkt terug te trekken op kerkelijk terrein.

Mijn opvatting

Godsdienstwijsbegeerte is in mijn visie gebonden aan een historische context, moet reflecteren op specifieke vragen in die context.¹⁷ Religie is niet één altijd gelijkblijvend fenomeen, maar de plaats van religie in een specifieke maatschappij en in een specifieke geschiedenis is van belang. Het idee om vragen omtrent wereld of mensheid of het bestaan van God in vacuo te gaan tackelen is wel mogelijk, maar niet vruchtbaar en, belangrijker, niet een specifieke taak van de godsdienstwijsbegeerte. Vanzelfsprekend kunnen er theoretische vragen gesteld worden, begrippen verhelderd worden en gediscussieerd worden over definities, maar de specifieke context doet er bijna altijd toe. Het beantwoorden van bijvoorbeeld wezensvragen, zoals vroeger in de fenomenologie van religie wel gesteld naar het wezen van het offer in alle culturen, is in mijn ogen een tamelijk vruchteloze onderneming.

Dat betekent dat de godsdienstfilosofie minder de verbinding met de klassieke metafysica en de christelijke dogmatiek moet zoeken, en meer moet focussen op de pluraliteit van religies en religiositeit. Ik zou dus willen pleiten voor een benadering die zich niet zozeer richt op de propositionele inhoud van religieuze uitspraken, maar op het nadenken over religieuze ontwikkelingen in een specifieke context. Ernst Troeltsch is al een goed voorbeeld van een geleerde die zijn wijsgerige doordenking van godsdienst baseerde op historische en empirische studies.¹⁸ Voor mij is het werk van Charles Taylor, die de veranderende plaats van religie in de moderne tijd traceert, relevanter dan dat van godsdienstwijsgeren als Richard Swinburne en Alvin Plantinga die met een sophisticated logisch instrumentarium het bestaan van God trachten te bewijzen. Waarom zouden we de verkenning

17 Deze paragraaf is gebaseerd op Arie L. Molendijk, "A Challenge to Philosophy of Religion," *Ars Disputandi. The Online Journal for Philosophy of Religion* 1 (2001): <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/15665399.2001.10819709>.

18 Arie L. Molendijk, "Ernst Troeltsch' visie op christendom en moderniteit," *Bijdragen: Tijdschrift voor filosofie en theologie* 57 (1996): 20-39. Een meer recent voorbeeld is Walter van Herck, *Geen gedachte God: Een inleiding tot de filosofie van de religie* (Brussel: UPA, 2020), die zich uitdrukkelijk richt op de geleefde religie. Grenzen tussen vakken zijn dan niet altijd meer precies te trekken, maar het is duidelijk dat deze denkers vanuit een niet-dogmatisch standpunt werken en op grond van empirische studies systematisch reflecteren op religieuze verschijnselen en ontwikkelingen. Ondanks dat er raakvlakken zijn, onderscheiden zij zich evident van zuiver historische of sociaalwetenschappelijke beschouwingen.

van socio-politieke dimensies van religie bijvoorbeeld moeten overlaten aan de sociale filosofie en de geschiedwetenschap? Is de preoccupatie met epistemologische en ontologische vragen niet een laatste overblijfsel van de historische oorsprong van het vak in de natuurlijke theologie? De filosofie in het algemeen wordt ook niet gelijkgesteld aan metafysica, maar houdt zich tevens bezig met sociale, politieke en esthetische onderwerpen. Dat was tot op zekere hoogte ook de visie van mijn leermeester Han Adriaanse: kerkelijke theologie, gebonden aan een geloofsgemeenschap, en ook wijsgerige theologie hebben volgens hem hun tijd gehad: dit zijn geen opties voor een moderne godsdienstwijsbegeerte aan een openbare instelling voor hoger onderwijs. “God” is hier tussen aanhalingstekens komen te staan.¹⁹

Hoe is nu de ontwikkeling van de Nederlandse godsdienstwijsbegeerte beoordelen?

Wat moeten we nu zeggen over de geschiedenis en de huidige toestand van de godsdienstwijsbegeerte? In zijn oratie uit 2002 memoreerde Wim Drees de colleges andragogiek die hij in zijn studententijd een blauwe maandag gevolgd heeft en sprak toen de volgende wens uit: “In de hoop dat het met de godsdienstwijsbegeerte beter zal gaan dan met de andragogiek; dat vak is enkele jaren na het beschreven college afgeschaft.” Hoe kundig en internationaal gerespecteerd Drees ook was en nog altijd is, de bestuurders vonden zijn Leidse leerstoel kennelijk niet echt relevant en zo kwam het in 2013 tot een vroegtijdig einde van de godsdienstfilosofie in Leiden. In zijn inleiding tot deze special beschrijft Drees de actuele situatie van het vak. Naast een academische godsdienstwijsbegeerte die versplinterd is, zijn er nog de nodige levensbeschouwelijke—bijzondere—leerstoelen in de theologie, of wat daarvan over is. Wat kort door de bocht zou je misschien kunnen zeggen dat de godsdienstwijsbegeerte tussen wal en schip van theologie en religiewetenschap geraakt is. Hoe erg is dat? Ook andere vakken doen aan theoretische reflectie op religie. Zo hebben de religiewetenschappers een tijdschrift *Method and Theory*. Maar de focus op methode en theorie van het vak is toch beperkter dan de godsdienstwijsgerige reflectie op religieuze verschijnselen in hun historische context.

Tot slot: is er nog iets meer te zeggen over de factoren die de ondergang van de godsdienstwijsbegeerte hebben ingeleid? Deze vraag is niet zo gemakkelijk te beantwoorden, maar ik maak in deze korte afsluitende paragraaf toch

¹⁹ Drees, *Denken over geloven*, 177.

een paar tentatieve opmerkingen. Meer in het algemeen kan gesteld worden dat de geesteswetenschappen, inclusief de theologie en religiewetenschap, onder druk staan. Het lukt maar niet om voldoende aantallen studenten aan te trekken. Een specifiekere verklaring is dat met de beëindiging van theologie-programma's blijkt dat de relevantie van de godsdienstwijsbegeerte onduidelijk en betwist wordt. Het wordt toch vaak als een min of meer theologisch vak gezien. Verklaart dat alles? Ik weet het niet. De onduidelijkheid over de aard van het vak helpt in ieder geval ook niet. Het vak vormt geen eenheid; er bestaat een veelheid van benaderingen en tradities of in de woorden van Hubbeling: het is "een verward conglomeraat van vakken."²⁰ Zo wordt het moeilijker om de relevantie van deze discipline (als het dat al mag heten) in te zien en zo nodig te verdedigen. Daarbij komt dat de godsdienstwijsbegeerte veelal geen vanzelfsprekende relatie met de religiewetenschap meer heeft. Ik vermoed dat godsdienstwetenschappers vandaag de dag de relevantie van de godsdienstwijsbegeerte niet zo sterk zien. Religiewetenschap aan openbare instellingen van hoger onderwijs wordt vaak gekenmerkt door methodisch agnosticisme en het vermijden van het stellen van normatieve vragen.

Dat mag dan misschien het geval zijn, maar op zich lijkt mij wijsgerige reflectie op de positie van religie, wereldbeschouwing en religiositeit in de moderne wereld toch van belang. Het zou mooi zijn als deze special niet alleen een afsluiting, maar ook een nieuw begin zou inluiden. Ik bedoel dan niet zo zeer dat het vak godsdienstwijsbegeerte weer op de agenda gezet wordt, maar dat de relevante problemen en vraagstellingen rond religie waarbij een wijsgerige insteek nuttig en mijns inziens nodig is weer volop aan bod komen. Misschien is dit een vrome wens, maar je weet nooit wat de geschiedenis zal brengen.

Bibliografie

- Adriaanse, H.J. "Dialogoog met de werkelijkheid. Heerings recente geschriften." In *god, goed en kwaad. Feestbundel ter ere van de vijftenzestigste verjaardag van prof. Dr. H.J. Heering*, geredigeerd H.J. Adriaanse, H. Berkhof, G.J. Hoenderdaal en H.M. Vos, 235-253. s'-Gravenhage: Boekencentrum, 1977.
- Adriaanse, H.J. "Godsdienstwijsgerig onderzoek in Nederland 1980-1990: Een overzicht." *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 44 (1990): 308-331.
- Brink, Gijsbert van den. "Philosophy of Religion in the Benelux." In *Revelation and Experience: Proceedings of the nth Biennial European Conference on the Philosophy*

²⁰ Hubbeling, *Denkend geloven*, 10.

- of *Religion*. Utrechtse Theologische Reeks, 33, geredigeerd door Vincent Brümmer en Marcel Sarot, 153-178. Utrecht: Faculteit der Godgeleerdheid, 1996.
- Drees, Willem B. *Over wijsbegeerte van de godsdienst en haar object: Twee formules*. Leiden: Universiteit Leiden, 2002.
- Drees, Willem B. *What Are the Humanities For?* Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
- Drees, Willem B. *Denken over geloven: Van moderne zekerheid tot agnostische terughoudendheid*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2023.
- Feiereis, Konrad. *Die Umprägung der natürlichen Theologie in Religionsphilosophie: Ein Beitrag zur deutschen Geistesgeschichte des 18. Jahrhunderts*. Leipzig: St. Benno Verlag, 1965.
- Feil, Ernst. *Religio: die Geschichte eines neuzeitlichen Grundbegriffes vom Frühchristentum bis zur Reformation*, Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte, Band 36. Göttingen: Vandenhoeck en Ruprecht, 1986.
- Geertz, Clifford. "Culture War (1995)." In *Available Light: Anthropological Reflections on Philosophical Topics*, 97-106. Princeton: Princeton University Press, 2000.
- Hubbeling, H.G. *Denkend geloven: Inleiding tot de wijsbegeerte van de godsdienst*. Assen: Van Gorcum, 1976.
- Jaeschke, Walter. "Religionsphilosophie." In *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. Band 8, 748-763. Basel: Schwabe 1992.
- Kant, Immanuel. *Kritik der reinen Vernunft* (1781). Hamburg: Meiner, 1976.
- Kant, Immanuel. *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft* (1793/94). Hrsg. von Karl Vorländer. Hamburg: Meiner, ⁸1978.
- Molendijk, Arie L. "Ernst Troeltsch' visie op christendom en moderniteit." *Bijdragen: Tijdschrift voor filosofie en theologie* 57 (1996): 20-39.
- Molendijk, Arie L. "Aan de grenzen van het weten: Het begin van de godsdienst-wijsbegeerte in Groningen." In *Zeer kundige professoren: Beoefening van de filosofie in Groningen van 1614 tot 1996*, geredigeerd door H.A. Krop, J.A. van Ruler en A.J. Vanderjagt, 209-220. Hilversum: Verloren, 1997.
- Molendijk, Arie L. "De beoefening van de theologie in Nederland aan openbare instellingen van hoger onderwijs." In *Tweestromenland: Over wijsgerige en belijdende theologie*, geredigeerd door H.J. Adriaanse, 31-52. Leuven: Peeters, 2001.
- Molendijk, Arie L. "A Challenge to Philosophy of Religion." *Ars Disputandi. The Online Journal for Philosophy of Religion* 1 (2001), <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/15665399.2001.10819709>.
- Van Herck, Walter. *Geen gedachte God: Een inleiding tot de filosofie van de religie*. Brussel: UPA, 2020.
- Wagner, Falk. *Metamorphosen des modernen Protestantismus*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1999.